
ZAPISI - NOTES

1.01
Prejeto 25. 8. 2003

UDK 355.291(436-89)"1918":930(450)

Ivan Vogrič*

Italijansko zgodovinopisje o uporah 97. pehotnega polka v Radgoni leta 1918

IZVLEČEK

V prispevku avtor primerja pristop slovenskega in italijanskega zgodovinopisja do upora dopolnilnega bataljona 97. pehotnega polka v Radgoni konec maja 1918. Ugotavlja, da se rezultati raziskav ne skladajo povsem, saj je pozornost pri obeh zgodovinopisjih usmerjena na različna področja; medtem ko se je slovenska stran posvetila temu dogajanju bolj poglobljeno, se je italijanska, vedno pri obravnavi omenjenega pehotnega polka, tudi v novejšem obdobju, raje usmerila v pojave, kot so npr. potuhnjeno, defetizem in dezertstvo. Po mnogih desetletjih ostaja še več nepojasnjenih podrobnosti, med drugim tudi narodna pripadnost nekaterih voditeljev upora in obsojenih na smrt, kar je delno tudi posledica dejstva, da so prihajali iz krajev, kjer se prepletajo različne kulture in narodi.

Ključne besede: 1. svetovna vojna, vojska, vojaški upori, zgodovinopisje, Austro-Ogrska, Italija

ABSTRACT

ITALIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MUTINY OF THE 97TH INFANTRY REGIMENT IN RADGONA IN 1918

In the paper the author compares the attitudes of the Slovene and the Italian historiographies towards the mutiny of the supplementary battalion of the 97th Infantry Regiment in Radgona at the end of May 1918. He concludes that the results of their separate studies do not completely agree, since the two historiographies focused on different issues; the Slovene studied this event in greater depth, whereas the Italian, even in their recent consideration of the Infantry Regiment, chose to focus on the phenomena, such as deviousness, defeatism and desertion. After many decades, several details, such as the nationality of some mutiny leaders who were sentenced to death, remain unexplained. This is also due to the fact that they originated from areas where different cultures and nationalities mingled.

Key words: First World War, army, military mutinies, historiography, Austria-Hungary, Italy

* Dipl. politolog, SI-1000 Ljubljana, Martina Krpana 34, e-mail: ivanvogric@hotmail.com

Med "slovenske" polke avstroogrske armade spada tudi 97. pehotni polk. Slovenski zato, ker so v njem, kot tudi v drugih t.i. slovenskih, v "stari Avstriji" množično služili vojsko slovenski fantje. Njegovo moštvo se je polnilo iz dopolnilnega okraja, ki je obsegal notranjost Istre, deželo Goriško in del Kranjske. Zato je sestava moštva ustrezala večnacionalni sestavi prebivalstva na tem območju, prevladovali pa so Slovenci. Po podatkih, ki jih je objavil Dušan Nećak, je bilo leta 1914 v njem 45% Slovencev, 27% Hrvatov, 20% Italijanov in 8% drugih.¹ Po mnenju Janeza J. Švajncerja je bil tudi leta 1918 delež Slovencev enak.² Podobne podatke navaja tudi Lojze Ude, ki pravi, da so pehotni polk sestavljali približno do polovice Slovenci, do četrtnine Hrvati in do četrtnine Italijani.³ To je bil polk, v katerem je ob izteku 19. stoletja usodno bolezen staknil Dragotin Kette, polk pa je sodeloval tudi pri gašenju nemirov med krvavim delavskim štrajkom v Trstu februarja 1902.

Pa vendar je epizoda par excellence, nedvomno ena tistih, ki so pustile pečat v zgodovinskem spominu Slovencev, upor dopolnilnega bataljona tega pehotnega polka v Radgoni 23. maja 1918. Puntarski dogodki v Radgoni, kjer je bil od maja 1915 sedež tega polka, so v slovenskem zgodovino pisju sicer večinoma obdelani. V Radgoni je tedaj bilo okoli 2500 vojakov; pol Slovencev, po četrtnino italijanske in hrvaške narodnosti. Večinoma so bili uvrščeni v 40. in 41. pohodni bataljon, ki bi morala na fronto, poleg tega pa je bilo še nekaj sto povratnikov iz ruskega ujetništva. Upor je izbruhnil v vojašnici, poveljstvu pa je uspelo upornikom preprečiti pot do skladišča streliva, pozno zvečer pa so vanjo vdrle asistenčne enote. Okoli 1300 upornih vojakov se je umaknilo iz vojašnice; več kot polovica se je prebijala, v skupinah ali posamično, proti Ogrski. Asistenčne enote so jih v nekaj naslednjih dneh, razen redkih, polovile. 27. maja 1918 je naglo vojaško sodišče obsodilo na smrt z ustrelitvijo upornika Andreja Melihena in Rudolfa Udoviča, 29. maja pa še nadaljnjih šest: Marka Fraja, Antona Žvaba, Petra Hvalo, Liberata Vellana, Giovannija Maniaco in Riccarda Vrecha (Vreha). Glede na dejstvo, da so dobršen del te enote sestavljali tudi Italijani, pa je zanimiva primerjava z ugotovitvami italijanskih avtorjev o tem dogodku. Še toliko bolj pa so zanimive interpretacije, ki se ne ujemajo vedno s slovenskim zgodovino pisjem.

Pričevanje Antonia Suttore

Temeljno delo, ki z italijanskega zornega kota obravnava krvavi upor v Radgoni, je pričevanje takratnega vojaka Antonia Suttore, objavljeno kot dodatek k razpravi *Pòmiga e pomigadori* Giovannija Quarantotta (Koper, Priora, 1922). V primerjavi z nekaterimi slovenskimi avtorji omenjeno pričevanje ne sega v detajle in daje le splošen prikaz dogodkov.

Med okoliščine upora uvršča npr. splošno nezadovoljstvo v notranjosti države

¹ Dušan Nećak: *Vojaški upor v Radgoni 23. in 24. maja 1918*. V: *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920* : zbornik razprav s simpozija v Radencih od 27. do 29. maja 1979, Murska Sobota 1981, (dalje Nećak, *Vojaški upor*) str. 343; avtor pri tem navaja podatke iz študije R. Hechta.

² Janez J. Švajncerc: *Slovenska vojska 1918-1919*. Ljubljana 1990, (dalje Švajncerc, *Slovenska vojska*) str. 12.

³ Lojze Ude: *Slovenci in jugoslovanska skupnost*. Maribor 1972, (dalje Ude, *Slovenci in jugoslovanska*) str. 136.

v zadnjem letu vojne, številne upore vojaštva, težave s preskrbo hrane ("... stotnije so se morale zadovoljiti z nekaj kuhane repe in majhno količino neprebavljivega kruha..."), predvsem pa masovno vrnitev vojnih jetnikov iz nemirne Rusije ("... Vrnili so se prepojeni s sicer nedodelanimi boljševiškimi idejami, s tem da so imeli v živem spominu pokole, krutosti, brezimna plenjenja; poleg tega niso čutili potrebe po kakršnikoli disciplini oziroma poslušnosti. Prav od teh ljudi je sila neumna Avstrija na našo srečo zahtevala, da ponovno zagrabijo za orožje, in da se pridružijo pehotnim enotam, ki bi jih vpoklicali na gotovi odhod v klavnico...").

Suttora zelo skopo opisuje potek upora v noči med 23. in 24. majem 1918; omenja napako upornikov, da niso uspeli pridobiti na svojo stran izredno pomembnega mitralješkega oddelka, proitalijanska in proslovanska gesla, ki so spremljala upor, ter prihod vojaških enot iz Gradca, ki so naslednje jutro dokončno zadušile upor.

Avtor zapisa večkrat poudari, da datum izbruha upora ni bil naključen: "Na ta večer tri leta prej je Italija sklenila, da poseže v boj za svobodo sveta". Kmalu zatem pa: "Italijani in Slovani so sklenili enoten dogovor....Oba rodova, ki ju je avstrijsko-madžarski škorenj najbolj tlačil in zaslužnjeval, sta se dogovorila in izbrala obletnico dogodka, ki je obema prinašal osvoboditev...".

V nadaljevanju opisuje obsodbe na smrt vojaškega sodišča, postavljenega po predpisih o naglem postopanju (gre za osem smrtnih obsodb, preostalih osem pa naj bi kasneje, na ukaz samega cesarja, kot trdi avtor, suspendirali), ter javni ustrelitvi dveh skupin v Radgoni, (na "javnem trgu, ki so ga obkrožale vojašnice") in sicer najprej dveh in nato preostalih šestih upornikov (le-ti so tik pred usmrтитvijo prepevali narodne pesmi in vzklikali Italiji oziroma neopredeljeni Slavi).

Suttora poimensko omenja le dva ustreljena upornika: Giovannija Maniaccia in Riccarda Vreha ("oba sinova Furlanije, s tem da je prvi bil po rodu iz Gorice"). Omenja ju v sklopu tistih, ki so, "tik preden so jih pokosile avstrijske svinčenke, imeli pogum, da so pred cevmi naperjenimi zoper njih, vzkliknili 'Naj živi Italija!'".

Več prostora posveča Maniaccu in v omenjeni brošuri je objavljena tudi njegova slika. Iz navedenih podatkov izvemo, da je bil sin čevljarkega mojstra in da je bil zaposlen v neki trgovini z živili. V vojsko naj bi ga vpoklicali že pri osemnajstih letih.

Na kraju usmrтitve so Maniaccu, po avtorjevem pričevanju, tik pred ustrelitvijo zvezali roke za hrbet, tako da se ni mogel več premikati: "Pljunil je proti duhovniku, ki mu je hotel z roko zamašiti usta, iz katerih so prihajale najbolj strašne žaljivke na račun njegovih rabljev. Ko so ga zadeli strelji iz pušk se je zgrudil in še poslednjič zaklical: 'Naj živi Italija! Naj živi svoboda!'".

Nato je padel Vreh in takoj potem še drugi; vsi brez trohice nebogljenosti, s tem da so vsi preklinjali Avstrijo in povzdigovali svoje ideale. Maniaccio jim je vlil poguma, poleg tega pa vtisnil v njihove duše svojo vero in navdušenje.

Prvi dan sta se dva usmrčena Slovana... onesvestila med prevozom; jokala sta in pokleknila preden sta umrla; rablji so bili zadovoljni z delom, ki so ga opravili..."

Osnovna značilnost Suttorovega pričevanja, nanj so se pozneje sklicevali tudi drugi italijanski avtorji, zvečine iz obmejnih krajev, predvsem Marina Rossi in Sergio Ranchi,⁴ je poudarjanje elementov, povezanih z italijanskim narodnim ponosom: ponavljanje obletnice vstopa Italije v vojno, patriotska gesla, zgolj površno omenjanje ostalih ("slovanskih") akterjev upora, itd. Mogoče ni nepomembno, da je delo izšlo prav v letu, ko je prišel v Italiji na oblast fašizem. Avtor sicer dodaja, da je pričevanje napisal že leta 1919, vendar to niti ni tako pomembno, saj je napisano v slogu, ki je v Italiji prevladoval v prvem povojnem obdobju. Se pravi v slogu, kjer ni manjkalo omalovaževanja nasprotne strani, poudarjanja nacionalnega poguma itd. Zato ni niti pomembno, ali je bilo napisano v letu takoj po vojni ali pa nekaj let pozneje. Prvo delo kakega italijanskega avtorja, ki je načenjalo dotlej uveljavljene vzorce pri obravnavanju 1. svetovne vojne in se je kritično lotevalo vojne, je izšlo namreč šele nekaj let po izidu Suttorovega pričevanja.

Ne samo da se Suttorovo pričevanje povsem ujema s slogom, ki je bil v veljavi v tistem obdobju; sklada se tudi s kontekstom knjižice, v kateri je bilo objavljeno, oziroma z vsebino glavne študije Giovannija Quarantotta.⁵

Kljub patriotsko zaznamovani vsebini se Suttorovo navajanje vzrokov upora v marsičem ujema z razlagami slovenskega zgodovino pisja. Brez zadržkov namreč poudarja vlogo povratnikov iz ruskega ujetništva oziroma njihovo, vsaj delno, vsrkavanje revolucionarnih idej. To je v skladu z razlagami mnogih slovenskih avtorjev, kot so Vlado Vodopivec, Dušan Nečak, Lojze Ude, Janez J. Švajncer, Janko Pleterški in France Bevk.⁶ Prav zadnji opisuje srečanje v Radgoni z znancem iz rodniških krajev, sicer povratnikom iz ruskega ujetništva (*"Prignalo jih je hrepenenje po domu in po najdražjih, ter naveličanost ujetništva... Ustvarili so si neko otročjo utvaro, da jim ne bo več treba na bojišče..."*).⁷ Bevk navaja v nadaljevanju tudi boljševisko pobarvane besede narednika Melihna, enega od pobudnikov upora.

⁴ Glej predvsem Marina Rossi: *La fedeltà incrinata : storia e dossier*, 1992, št. 60, str. 45-50; Marina Rossi: *Irredenti giuliani al fronte russo*. Del Bianco editore, Udine 1998; Marina Rossi in Sergio Ranchi: *Proletari del Litorale fra lotte e speranze rivoluzionarie* (marzo 1917-novembre 1918). *Qualestoria*, 1988, št. 3, str. 25-32.

⁵ Prvo pomembno delo, ki se je po slogu in vsebini oddaljilo od ustaljenih kalupov, je bil roman Carla Salse Jarki (1924). Knjiga je romansirano pričevanje o grozotah, ki jih je pisatelj doživel, tako da ga mnogi imajo za nekakšno italijansko različico bolj znanega dela Ericha Marie Remarqua *Nič novega na zahodu*. Glede na dejstvo, da so roman v poznejših izdajah precej adaptirali, je sčasoma izgubil prvotno ostrino. Od prevladujočega sloga pisanja so se kasneje odmaknili tudi drugi, npr. Attilio Frescura v *Dnevniku nekega potuhnjenca*, delno tudi znani književnik Elio Vittorini v delu *Moja vojna*, pesnik Giuseppe Ungaretti itd.

⁶ Vlado Vodopivec: *Odmevi oktobra med slovenskimi vojaki v avstro-ogrski armadi*. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1967, (dalje Vodopivec, *Odmevi*) str. 121-127; Nečak, *Vojaški upor*, str. 335-346; Lojze Ude: *Slovenci in jugoslovanska*, str. 136-137, Lojze Ude: *V Radgoni so se uprli*. V: *Delo*, 25. 5. 1968, št. 165, str. 19 (dalje Ude, *V Radgoni*); Janez J. Švajncer: *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev*. Ljubljana 1991, (Švajncer, *Vojna in vojaška*) str. 120-121; Janko Pleterški: *Slovenci in Avstro-Ogrska*. V: *Večer*, 11. 11. 1992, št. 260, str. 17 (dalje Pleterški, *Slovenci in Avstro-Ogrska*); France Bevk: *Pot v neznano*. Ljubljana 1970, (dalje Bevk, *Pot v neznano*) str. 54-94; France Bevk: *Doživel sem vojaški upor v Radgoni*. V: *Delo*, 20. 7. 1968, št. 197, str. 19 (dalje Bevk, *Doživel sem*). Nekatera navedena dela vsebujejo tudi podatke iz drugih, tudi tujih, virov. Tako Nečak navaja, med drugim, precej podatkov iz knjige R. G. Plaschke, H. Haselsteinerja in A. Suppana: *Innere Front, Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918*. Band I, VGP, Wien 1974, str. 354-356; Karla Pichlika, *Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni*, Ljubljana 1968, str. 93-98 in 169; iz dunajskega vojnega arhiva, zlasti poročilo komandanta nadomestnega bataljona Kornmüllerja, radgonskega župana Kodolitscha, poveljnika intervencijskega oddelka generalmajorja Herzmanskega, itd.

⁷ Bevk, *Pot v neznano*, str. 55.

Suttora, podobno kot Vodopivec, Pleterski, Bevk in Nečak,⁸ uvršča med vzroke upora tudi skorajšnji odhod vojakov na fronto in čedalje težje razmere v državi, vendar dosti dlje ne gre. Slovenski avtorji so to vprašanje bolje razvili, saj so med vzroki navedli tudi hude razmere, v katerih so živeli svojci vojakov, sicer begunci z območja soške fronte, nastanjeni v Radgoni ali njeni okolici,⁹ prehrabne težave,¹⁰ predvsem pa vpliv deklaracijskega gibanja na vojaštvo. To so poudarjali toliko bolj, saj so slovenski vojaški upori časovno sovpadali z viškom deklaracijskega gibanja na Slovenskem.

Prav v tej točki prihaja do globokega razhajanja s Suttorovim pričevanjem, saj tega ta ne omenja. Prav nasprotno: poudarja le italijanska domoljubna čustva, kar je nekaj povsem drugega od deklaracijskega gibanja.

V poskusu, da bi našel sintezo v tolmačenjih slovenske historiografije o tem vprašanju, Janko Pleterski opozarja, da sta bila vzrok za upore slovenskega vojaštva prav vpliv deklaracijskega gibanja in boljševiška revolucija. Čeprav so nekateri zgodovinarji dotlej običajno privilegirali enega od obeh (s tem da so hkrati izničevali pomen manj poudarjenega od vzrokov), pa Pleterski trdi, da sta se oba prepletala. To naj bi potrjevalo tudi poročilo obveščevalne službe avstrijske vojne komande, katerega avtor je bil znameniti obveščevalec Ronge.¹¹

Slovensko zgodovinopisje v primerjavi z italijanskim veliko bolj razvija tudi vprašanje vojaških uporov, do katerih je prihajalo v tistem času. To je do neke mere tudi razumljivo, saj pri uporih maja 1918 ob reki Muri na Štajerskem (v Judenburgu v noči med 12. in 13. majem, Murauu 14. maja in Radgoni v noči med 23. in 24. majem 1918), z izjemo radgonskega, niso bili soudeleženi italijanski vojaki. Slovenske vojake pa po drugi strani najdemo, tudi zaradi izrazite prisotnosti v upornih vojaških enotah, v prvi vrsti teh uporov, med samimi voditelji. Medtem ko se Suttorovo pričevanje (in razprave zgodovinarjev, ki se sklicujejo zlasti nanj) omejuje zgolj na omembo vojaških uporov, se slovensko zgodovinopisje spušča celo v iskanje povezav med upori. Nečak v podkrepitev argumenta o nezadovoljstvu v armadi, poroča tudi o dezertacijah vojakov nadomestnega bataljona in številnih ropih, zlasti živeža, v zadnjem mesecu pred uporom.¹²

Vprašanje, ki ni povsem dodelano v obeh historiografijah, pa je vprašanje akterjev upora. Suttora omenja le dva, in sicer Giovannija Maniaca in Riccarda Vreha; glede na to, da sta bila oba, kot trdi Suttora, "sinova Furlanije" in da sta vzklikala filoitalijanska gesla, gre domnevati, da sta bila po narodnosti Italijana. Vendar zgodovinkarica Marina Rossi pri opisovanju upora in večkratnem sklicevanju na Suttoro trdi, da je bil Vreh Slovenec.¹³

Ker Rossijeva ne navaja vira za ta podatek, domnevamo, da je šlo za napako. Iz knjige umrlih v radgonski župniji namreč izhaja, da je bil Vreh (oziroma Vrech,

⁸ Vodopivec, *Odmevi*, str. 121; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 231; Bevk, *Doživel sem*; Nečak, *Vojaški upor*, str. 337. Nečak se pri tem opira na pričevanje takratnega vojaka Franca Kurinčiča (Franc Kurinčič: Šli so s pesmijo na morišče. V: *Slovenski poročevalec*, 24. 5. 1958, št. 120, str. 4.)

⁹ Ude, *Slovinci in jugoslovanska*, str. 136; Nečak, *Vojaški upor*, str. 335; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 231.

¹⁰ Prav tam, str. 136; Nečak, *Vojaški upor*, str. 336.

¹¹ Pleterski, *Slovinci in Avstro-Ogrska*; Pleterski, *Prva odločitev*, str. 239.

¹² Nečak, *Vojaški upor*, str. 336.

¹³ Marina Rossi, *La fedeltà incrinata*, str. 50.

kot je zapisano)¹⁴ rojen v Fiumicellu, kraju v bližini Ogleja, ki se nahaja, čeprav le za malo, zunaj slovenskega etničnega ozemlja. V podkrepitev dejstva, da je šlo za Italijana, če ne celo za Furlana, govorijo njegovi osebni podatki in podatki o starših v knjigi rojstev župnije v Fiumicellu, ne nazadnje pa podatek, da so njegove posmrtno ostanke leta 1929 prekopali in prepeljali v Italijo. Podobno so storili tudi s posmrtnimi ostanki Maniaccia, in sicer že leta 1924, medtem ko so posmrtno ostanke ostalih šestih upornikov prekopali maja 1935 na gornjeradgonsko pokopališče (torej z avstrijske na jugoslovansko stran) v skupno grobnico. Tam so jih pokopali skupaj s posmrtnimi ostanki skupine padlih Maistrovih borcev.¹⁵

Riccardo Vrech (1892-1918) je pokopan v rodnem Fiumicellu, Giovanni Maniaccio (1896-1918) pa na pokopališču v Gorici. Štirinajst let po smrti mu je tamkajšnja fašistična organizacija postavila ličen nagrobnik, na katerega so vklesali patriotično frazo.¹⁶ Kasneje so po njem poimenovali ulico v Gorici, desničarska Lega Nazionale pa je leta 1953 vzdala na pročelje stavbe na tej ulici spominsko ploščo. Spominsko ploščo so mu posvetili (vendar tokrat skupaj z nekim drugim Goričanom) tudi v veži goriškega županstva. Goriški raziskovalec Marko Waltritsch je v prispevku, objavljenem v Primorskem dnevniku leta 1993, zapisal: "*Kasnejša italijanska propaganda je trdila... da je padel za italijansko stvar, v resnici pa je bil, čeprav kot človek druge narodnosti, soudeležjen v čisto slovenskem uporu*".¹⁷

O tem, da sta bila Maniaccio in Vrech po narodnosti Italijana, piše tudi Ude.¹⁸

O Maniaccovi narodni pripadnosti v bistvu ni dvomov, ostajajo pa odprta vprašanja v zvezi z nekaterimi drugimi ustreljenimi. Janez Švajncer trdi, da sta bila dva od upornikov Italijana, vendar poleg Maniaccia ne postavlja Vrecha, marveč Liverata Bellana (v knjigi umrlih radgonske župnije je zapisan kot Liberato Vellan, po nekaterih drugih virih pa Velan). Le-ta je bil doma iz pazinskega okoliša, kjer je živel poleg Hrvatov dobršen del Italijanov. Glede na mešano narodnostno sestavo tega območja je še zdaj težko določiti narodnost posameznikov, še bolj družin. To je potrdil tudi eden od daljnih sorodnikov ustreljenega Vellana.¹⁹

Vellan ni bil edini Istran med ustreljenimi; 29. maja je bil namreč ustreljen tudi Marko Fraj iz Motovuna.

Dvumov o narodnostni pripadnosti ustreljenih ni razpršil niti France Bevk, ki je kot vojak 97. pehotnega polka osebno prisostvoval uporu. V spominskem zapisu *Pot v neznanu* je zatrdil, da "*med obsojenci sta bila namreč tudi dva*

¹⁴ Obliko Vrech bom tudi sam od tu naprej uporabljal, tudi zato, ker je ta oblika bolj skladna s tisto, ki se pojavlja v rodnem kraju omenjenega vojaka.

¹⁵ To je razvidno iz napisa na nagrobnem spomeniku na gornjeradgonskem pokopališču in iz prepisa spominske listine, ki je bila zabetonirana v podstavek spomenika, odkritega leta 1940 v Gornji Radgoni v spomin na radgonske upornike in Maistrove borce, padle v boju pri Obrajni in Radgoni leta 1919. Spomenik so aprila 1941 porušili nacisti. Podatke o pogrebu radgonskih žrtev in o večini ustreljenih je mogoče najti tudi v tipkopisu Franca Puncerja Župnija sv. Peter v Gornji Radgoni, Gornja Radgona, 1958, str. 29 in 121-122. Prav on me je opozoril na te podrobnosti; sicer pa bi se za druge podatke v zvezi s porušenim spomenikom zahvalil tudi publicistu Ludviku Krambergerju iz Gornje Radgone.

¹⁶ Vsebina napisa na nagrobnem spomeniku: "Padel je s špartansko odločnostjo pod habsburškim svincem, ker ni hotel, pod vsiljeno avstrijsko suknjo, zatreti goreče in nadvse žive ljubezni do Italije".

¹⁷ Marko Waltritsch: *Upor slovenskih vojakov v Codroipu*, 4. del. V: Primorski dnevnik, 4. 11. 1993, št. 300, str. 7.

¹⁸ Ude, V Radgoni.

¹⁹ Pričevanje novinarja Elia Velana 29. 8. 2001.

Italijana", vendar (podobno kot Nečak) ne navaja, katera. Ob naštevanju njihovih imen pravi, da "...*teh nisem osebno poznal. Tudi imen si nisem zapomnil. Šele pozneje sem jih izbrskal iz zapiskov.*"²⁰ Zatrjuje pa, da je Ukovič, tik preden so ga pokončale svinčenke eksekucijskega voda, vzkliknil: "*Živel Slovenec in Hrvat!*" Nekaj podobnega trdi tudi Franc Kurinčič, ki pa posebej omenja "fanta iz Istre": "*...ni pustil, bi mu zavezali oči. Njegove zadnje besede so bile glasen klic: 'Živeli Slovenci in Hrvatje'*". Na to, da je bil med obsojenci po vsej verjetnosti tudi kak Hrvat, opozarja tudi Dušan Kermavner v tistem delu, ko pravi, da je druga skupina obsojencev na poti na morišče med drugim vzklikala "*Živela Italija, živela Slovenija in Hrvaška.*"²¹

Druge žrtve so bile iz slovenskega etničnega prostora, vsi s Primorske: Žvab je bil doma iz Šepulj pri Sežani, Hvala iz Pečin pri Tolminu, Ukovič iz Hrušice pri Podgradu in Melihen iz Srpenice pri Bovcu.

Razlike v interpretaciji glede izbire datuma upora

Italijansko zgodovinopisje izpostavlja dejstvo, da je bil upor nezadovoljnega vojaštva v Radgoni preiščen, s tem da so uporniki nalašč izbrali 23. maj 1918 kot simbolni datum ("*...stotnije... so naravnale upor na 23. maj ponoči...*", trdi Suttora). Slovensko zgodovinopisje pa, nasprotno, trdi, da so se nezadovoljni vojaki res zbirali in celo kovali načrte za vstajo, vendar je bil vzgib, ki je pripeljal do upora, čisto naključen. Tu pa se verzije o poteku upora spet razlikujejo.

Dnevnik Slovenski narod z dne 25. maja 1940 v obširnem prispevku ob odkritju spomenika žrtvam upora v Radgoni navaja, denimo, da je bila usodna iskra, ki je zanela požar, aretacija Melihna v neki gostilni v Radgoni; tja naj bi se vtihotapil neki hrvaški žandar prav v času, ko je Melihen navduševal sotovariše za vstajo. Njegova aretacija in posledično priprtje naj bi povzročila ostro reakcijo, ki je na koncu prerasla v upor.

Podobno verzijo razvijajo Bevk, Nečak in Ude, medtem ko Švajncer trdi, da "*...neki hrvaški narednik ga je hotel aretirati, vojaki pa so potegnili bajonete in narednik je pobegnil.*"²²

Vsi naštetih slovenski viri oziroma avtorji poudarjajo reakcijo oficirskega zbora na vstajo in dejstvo, da so vstajniki organizirali obrambo na trgu; istočasno poudarjajo tudi, da si je del vojaštva - med splošno zmedo, ki je sledila - dal duška s tem, da je vdrl v vojaško kantino. Prav tako navajajo, da so upor zatrli naslednje jutro tudi zaradi intervencije mitralješkega oddelka; na ta podatek opozarja tudi Suttora, ki trdi da so pri zadužitvi upora sodelovali nemški vojaki, nastanjeni v Gradcu. Večina slovenskih avtorjev ne omenja, vsaj ne neposredno, nemških vojakov (Nečak navaja mariborske in graške čete 7. in 47. polka, Švajncer oficirje in vojake koroškega 7. pehotnega polka, Bevk pa koroške Nemce); Slovenski narod pa, navaja poleg koroških vojakov, tudi madžarski polk. Zatrte upora opisuje v literarni obliki tudi Anton Slodnjak v zadnjem delu svojega zgodnjega romana Pohojeni obraz. Enote, v kateri je bil sam Slodnjak (tedaj je bila stacionirana v

²⁰ Bevk, Pot v neznanu, str. 74-76.

²¹ Dušan Kermavner: Presoje avstrijskih oblasti. V: Delo, 8. 6. 1968, št. 165, str. 19 (dalje Kermavner, Presoje).

²² Bevk, Pot v neznanu, str. 60; Švajncer, Vojna in vojaška, str. 120 in 121.

nekoliko bolj oddaljenem Mürzzuschlagu), takrat sicer niso poslali nad upornike, vseeno pa vsebuje roman vrsto elementov, ki živo ponazarjajo takratne dogodke. Še zlasti to velja za posredovanje lojalnih čet na ulicah "mesta R.", kot ga je označil omenjeni literarni zgodovinar.²³ Tako italijansko kot slovensko zgodovino pisje ne navajata dokončnih podatkov o žrtvah oboroženega spopada na obeh straneh.

Vsi viri, tako slovenski kot italijanski, opozarjajo na nagli postopek vojaškega sodišča, med sabo pa se v nadaljevanju izrazito razlikujejo glede drže obsojenih tik pred ustrelitvijo. Medtem ko Suttora izpostavlja Maniaccovo neustrašnost in bojzljivost prvih dveh ustreljenih (Ukoviča in Melihna), slovenski viri navajajo, glede omenjenih dveh vojakov, nekoliko drugačno verzijo. Prej omenjeni Slovenski narod resda razlaga, da "*med potjo sta bila zaničevana od besne množice občinstva, ki je stalo ob straneh, kljub temu pa se nista plašila vzklirati zadnjič: 'Naj živi Jugoslavija, naj živi kralj Peter!'*", s tem da v istem prispevku tudi navaja, da je Melihnu z bledega obraza kapljal smrtni pot in iz ustnic je bilo slišati, kako je klical svojo mater v slovo, medtem ko je Ukovič za njim odklonil, da bi mu zavezali oči (kar potrjujejo tudi drugi avtorji).

Bevk v knjigi Pot v neznanu trdi, da "*zdela sta se mi pokončna, junaška...*", medtem ko nekaj let prej v Delu pa "*pogumen je bil baje le Ukovič, a Melihen je jokal*".²⁴ Švajncer opozarja na Ukovičeve domoljubne besede v poslovilnem pismu staršem,²⁵ medtem ko Ude pravi, "*znana so pisma, ki jih je pisal Ukovič svojim sorodnikom... Pisma so polna potrnosti in predsmrtne groze*".²⁶

Tako Suttora kot slovenski avtorji opisujejo čisto drugačno vzdušje, ki je vladalo med obsojenimi na smrt 29. maja; poudarjajo namreč petje obsojencev, ko so korakali na morišče oziroma njihovo triumfalno držo.

Slovenski narod poroča: "*Vsi obsojenci so umrli junaške smrti z vzkliki za Jugoslavijo*", zanimivo pa je, da so poudarki ostalih slovenskih avtorjev nekoliko različni.

Tu izstopa prispevek Dušana Kermavnerja, ki ne temelji toliko na pričevanjih, temveč na arhivskem gradivu, in sicer na poročilu vojnega ministrstva oziroma na poročilu obveščevalnega urada graškega vojaškega poveljstva. Na podlagi tega dokumenta je prišel Kermavner do zaključka, da je bil eden od voditeljev upora prav Goričan Maniaco, ki je "*še tik pred smrtjo preklinjal avstrijsko oblast in (očitno tudi v poslovilnem pismu) pisal: 'Proč z Avstrijo, umiram s sovraštvom do Avstrije, to so moje poslednje besede'*".²⁷

"Demoghèla"

Italijansko zgodovino pisje je posvetilo, kot smo videli, razmeroma malo pozornosti uporu dopolnilnega bataljona 97. pehotnega polka v Radgoni, več

²³ Anton Slodnjak: Pohojeni obraz. Ljubljana 1985. Vsekakor nekateri podatki v romanu niso najbolj točni, npr. tisti del, kjer govori avtor o usmrtni zgolj petih voditeljev upora. Vendar so odmiki v tem primeru dopustni, saj gre za romansirani, ne pa zgodovinsko-znanstveni opis dogodkov. Po drugi strani so nekateri poudarki osredotočeni na psihološke momente glavnih junakov, česar v zgodovinskih razpravah običajno ni.

²⁴ Bevk, Doživel sem.

²⁵ Bevk, Pot v neznanu, str. 74; Švajncer, Vojna in vojaška, str. 121.

²⁶ Ude, V Radgoni.

²⁷ Kermavner, Presoje.

pozornosti pa nekaterim drugim pojavom znotraj tega polka, ki so vsaj posredno povezani z vojaškimi vstajami nasploh, predvsem dezerterstvu in neposlušnosti. Prav osvetlitev teh pojavov pa je koristna za boljše razumevanje dogajanja v burni noči med 23. in 24. majem zadnjega leta vojne.

Povezava med dezerterstvom in 97. pehotnim polkom ni naključna, saj na splošno ni veljal za posebno bojovito vojaško enoto. Med slovenskimi avtorji poudarja to značilnost zlasti Janez J. Švajncer, med italijanskimi pa so to tezo razvili mnogi.

Zaradi pomanjkanja korenjaške drže in nadpoprečno razširjenega dezerterstva med moštvom je 97. pehotni polk med Italijani v Avstro-Ogrski dobil naziv "demoghèla", kar v narečju "primorskih" Italijanov pomeni - že samo, če si prenesel naglas na prvi samoglasnik (torej "dèmoghela") - nekako kot Dajmo! Popihajmo jo! Šlo je torej za poziv k prebegu iz vojaških vrst ali pa vsaj za to, da se vojaki potuhnejo. Skratka, za poziv k ne-vojskovanju, seveda v vrstah avstro-ogrske vojske.

Zakaj torej naglas na prvem samoglasniku? Zaradi tega, da so vojaki vsaj delno, torej s fonetičnim trikom zakamuflirali pomen omenjenega izraza, ki je bil že itak v narečni obliki. Kajti ta izraz so često, celo med vojaškimi vajami, uporabljali v neki od njihovih pesmi v italijanskem narečju. Ker pa "demoghèla" sam po sebi ni imel nikakršnega pomena, so ga oficirji iz drugih jezikovnih okolij, vsaj na začetku, težje dešifrirali.

Marina Rossi trdi, da je bil omenjeni napev neke vrste himna dezerterev.²⁸ Enakega mnenja je tudi Sergio Ranchi.²⁹ Sicer pa je pregovorno malodušje te enote prisotno še v neki drugi pesmi, razširjeni med italijanskimi vojaki 5. domobranskega pehotnega polka (s sedežem v Pulju); v njej se govori tudi o prebrisanosti vojakov 97. pehotnega polka in sposobnosti, da pobegnejo iz nevarne situacije na bojnem polju.

Omenjena zgodovinarica postavlja 97. pehotni polk in 5. domobranski pehotni polk ob bok češkim enotam, ki so prav tako slovele kot vojaško nezanesljive: *"Izvor tega pojava gre iskati v idejnih razlogih, kot sta bila npr. italijanski ali slovanski iredentizem, internacionalistični pacifizem ali pa religiozni motiv, predvsem pa v upanju, da bi si vojaki rešili življenje. Politično sumljive vojake italijanske narodnosti so premeščali iz matičnega polka k enotam, ki so jih večinoma sestavljali nemškogovoreči vojaki."*

Podobno stališče zagovarja tudi Lucio Fabi: *"V novejšem času so nekateri, iz posem drugačnih izhodišč, videli v tem pojavu (defetističnem razpoloženju vojakov 97. polka - op. I.V.) znamenje internacionalističnega pacifizma. Iz primerjave razpoložljivega autobiografskega gradiva ni mogoče ugotoviti, razen nekaterih posameznih primerov, tovrstne zavestne strategije v obnašanju vojakov; nasprotno, prevladoval je zelo človeški instinkt preživetja".*³⁰

Fabi trdi tudi, da sloves 97. pehotnega polka kot pregovorno nezanesljive enote izvira iz zamenjave omenjenega polka z nekim drugim polkom, ki so ga sestavljali Čehi in Slovaki; le-ta je bil vpleten v neki neljub dogodek na bojišču, s 97. pehotnim polkom pa so ga nesrečno zamenjali zaradi skoraj povsem enakih našivov na uniformah.

²⁸ Marina Rossi, *Irredenti giuliani*, str. 16.

²⁹ Sergio Ranchi, "La luna vista a girarsi", zbornik *Sui campi di Galizia (1914-1917)*, uredil Gianluigi Fait, Rovereto, Museo Storico Italiano della Guerra, 1997, str. 307.

³⁰ Lucio Fabi, "Che guerra è questa?", *Sui campi di Galizia*, str. 272.

S pojmom "demoghèla" je povezan neki drug pojem, prav tako v žargonu (če ne celo v slengu). Gre za narečni izraz "pòmiga", s katerim so med prvo svetovno vojno označevali *"tiho soglasje onih italijanskih domoljubov, ki - kljub temu, da jih je Avstrija prisilila nositi vojaško suknjo - so se na vse kriplje... trudili, da bi zmanjšali njeno vojaško moč"*.³¹ Šlo je za skrivni dogovor, v bistvu nepisana pravila, s katerimi so italijansko govoreči vojaki, po razlagi italijanskih naciona-

listov, spodkopavali avstrijsko vojaško oblast, po drugih razlagah pa so se taisti vojaki skušali le izogniti trpljenju in nevarnosti na fronti.

Izraz pòmiga pomeni v istrsko-beneškem narečju lahek, spužvast in luknjičast kamen (po naše mu pravimo votlič, v italijanščini pa pomice), ki se je z lahkoto razbil, hkrati pa razjedal najtršo steklovino in celo jeklo. Kot delovni pripomoček so ga uporabljali tisti, ki so se potuhnili v vojaške kuhinje in tam prali posodo, namesto da bi se bojevali.

Tu torej ni šlo za klasičen tip sabotaž, marveč za bolj elegantno obliko odpora oziroma potuhnjenost. Eden glavnih namenov teh nepisanih pravil je bilo namreč prizadevanje, da bi člani te družine (t.i. pomigadori) ne prišli na fronto. Za to so skrbeli predvsem zdravniki, ki so nemalokrat skupaj z bolničarji in lekarnarji ščitili svoje rojake, tako da so jim predpisovali bolniški dopust, zdravljenje itd. Potem so bili tu še pisarji v vojaških poveljstvih, ki so poneverjali listine, kuharji itd.

Kljub temu pa ni šlo vedno vse gladko, tako da so se morali vojaki, da bi se izognili boju in posledično trpljenju na fronti, poslužiti tudi skrajnih oblik. Ena od teh je bila prav dezerterstvo.

Italijanski avtorji resda vsi po vrsti dajejo v ospredje ta pojav, vendar s povsem različnimi poudarki. Različna mnenja o nagibih, ki so pripeljali vojake 97. pehotnega polka k prebegu, je poskušal razvrstiti ob koncu sedemdesetih let publicist Guido Botteri.³² Na začetku razprave res priznava, da sta pojma "demoghèla" in "pòmiga" povezana z dezerterstvom oziroma s tistim, čemur bi po slovensko rekli zeleni kader. Vendar bi bilo napačno, če bi se razlaga tega pojava nujno ustavila na tej točki.

In tu gre Botteri še dlje, saj navaja avtorje, kot sta Giuliano Gaeta in že omenjeni filolog Giovanni Quarantotto, ki sta trdila, da italijanski dezertjerji niso uhajali zaradi strahopetnosti, temveč zaradi zvestobe Italiji. Quarantotto (avtor dela, v okviru katerega je izšlo pričevanje Antonia Suttore, in v okviru katerega razvija pojem pòmiga) pravi celo, da je bil glavni namen teh ubežnikov prav prostovoljna vključitev v italijansko vojsko, *"kjer bi se pogumno borili za svoje svete cilje in nacionalne pravice"*.

Kot navaja Botteri, pa je treba upoštevati tudi avtorje, ki izražajo dvome o upravičenosti etiketiranja 97. pehotnega polka z dezerterstvom. Tako stališče sta zagovarjala npr. liberalno nacionalni pisatelj Silvio Benco in zgodovinar Camillo Medeot, ki sta trdila, da se 97. pehotni polk na bojnem polju večkrat res ni izkazal, da pa se je - preden je priznal premoč nasprotnika - pogumno bojeval.

Tu pa je potrebna navezava na vojaške operacije, v katerih je omenjeni polk sodeloval. Pri tem nedvomno izstopa podatek, da je ognjeni krst doživel že v bitki pri Lvovu avgusta in septembra 1914 (torej na samem začetku vojne). 97. pehotni

³¹ Giovanni Quarantotto, *Pomiga e pomigadori*, Priora, Koper, 1922, str. 4.

³² Guido Botteri, "Difendendo il demoghèla!", *La Bora*, 5. 6. 1979, št. 5, str. 29-45.

polk je bil - tako kot večina enot, v katerih so se bojevali avstrijski Italijani - vključen v tretji armadni zbor, ki pa je bil med spopadom z Rusi popolnoma poražen. Avstrijska vojska je takrat izgubila okrog 250.000 vojakov, vključno z ranjenci in ujetniki, s tem da je nasprotniku prepustila domala vso Galicijo.

Po tem pravcatem debaklu, v katerem ni manjkalo primerov dezerterstva, neposlušnosti itd., je 97. pehotni polk postal eden od grešnih kozlov za poraz. Slab sloves, pridobljen na samem začetku vojne, je nosil vse vojno obdobje, vse do razpada avstro-ogrske armade in države.

Guido Botteri trdi, da je bil ta predznak krivičen, saj je do pojavov dezerterstva, prebega itd. prišlo tudi v drugih vojaških enotah, ki so sodelovale ne samo v tej, ampak tudi v drugih operacijah na raznih frontah. V podkrepitev tega je priobčil spomenico iz leta 1955 generalmajorja Arturja Broscha, enega vodilnih oficirjev te enote.

Brosch v spomenici v bistvu trdi, da 97. pehotni polk ni v ničemer zaostajal za drugimi vojaškimi enotami; resda je bil soudeležen pri nekaterih neuspehih (eden od teh je bilo tudi neuspelo posredovanje pri razbijanju obroča okrog obleganega Przemysla jeseni leta 1914), vendar to ni moglo zasenčiti pogumne držbe ob drugih priložnostih.

Kot primer tega, da je že v začetku vojne postal sinonim za dezerterstvo, navaja dejstvo, da so nekateri predlagali njegovo razpustitev, zlasti pa zmerjanje poveljnika enote ob inšpekciji v začetku januarja 1916. Zgodilo se je, da se je oficirski zbor - zaradi žaljivih besed brez primere, ki jih je inšpekcija izrekla na njegov račun - obrnil celo na samega cesarja. S tem je želel doseči opravičilo za žaljive besede in seveda vsaj delno oprati sloves, ki se ga je vseskozi držal.³³

Polk strahopetcev?

Poskusi za popravo podobe 97. pehotnega polka niso imeli veliko uspeha. Drugače tudi ni moglo biti, saj sta pojma demoghèla in pòmiga že dolga desetletja zakoreninjena v predstavah Tržačanov in prebivalcev drugih krajev, od koder so izhajali italijanski vojaki 97. polka. Lahko rečemo, da sta del "folklorne dediščine", v obliki ljudskih pesmi, ustnega izročila itd; vsega tega pa ni mogoče kar tako spremeniti.

Po drugi strani je treba upoštevati tudi, da so zgodbo o medvojnih neuspehih polka izkoriščali italijanski nacionalistični krogi po letu 1918; s poudarjanjem pojava dezerterstva med italijanskimi vojaki so želeli predvsem poudariti njihovo narodno zavest, po drugi strani pa tiranski odnos Avstro-Ogrske do nenemških narodov. Skratka, mit o pregovornem uporništvu 97. pehotnega polka so - kot trdi zgodovinar Lucio Fabi - predstavljali skozi močan iredentistični filter.

Dejstvo je, da so mnogi Italijani, ki so nosili vojaško suktnjo avstrijske vojske, res prestopili na drugo stran. Hkrati pa je tudi res, da so bile njihove življenjske usode od tedaj naprej popolnoma različne.

Določeno število teh ujetnikov (po nekaterih podatkih okrog 4000, pri čemer je treba upoštevati, poleg "primorskih" Italijanov, tudi njihove rojake iz Tridentin-

³³ Prav tam, str. 43.

skega)³⁴ je iz ruskega ujetništva prestopilo v italijansko vojsko. V začetku vojne tega pojava sploh ni bilo, saj je Italija stopila v vojno ob koncu maja 1915. Poznejše agitiranje diplomatsko-konzularnih predstavnikov italijanske kraljevine med italijanskimi ujetniki v Rusiji je očitno prineslo rezultate, tako da so ti jetniki odpotovali v Italijo prek pristanišča Arhangelsk ob Belem morju. Ta transportni kanal so pozneje prekinili, saj je zaradi zaledenosti morja in zato zaprtja pristanišča ter kasnejših revolucionarnih dogajanj v Rusiji preostala veliko daljša in neprijetna pot čez Vladivostok in Kitajsko (oziroma prek drugih, a ravno tako zapletenih kanalov), od tam pa na ameriško celino in naprej.³⁵ Mnogi so se odločili za pot v Italijo ne toliko zaradi patriotičnih čustev, temveč predvsem zaradi želje, da bi izboljšali eksistencialni položaj. Če so prvotno sprejemali ujetništvo kot pozitivno dejstvo, so nato začeli nanj gledati povsem drugače; od Rusije jih je odvrčalo skrajno neugodno podnebje, težavni položaj v taboriščih (visoka stopnja umrljivosti, pomanjkanje itd.), v mnogih primerih pa so gojili upanje, da bi se pridružili svojem na ozemlju, ki ga je zasedla italijanska vojska. Nasprotno pa se mnogi drugi niso odločili za ta korak, ker so se bali posledic v škodo svojcev, ki so še vedno bili pod avstrijsko suverenostjo. Po mnenju zgodovinarke Luciane Palle so patriotični čut v tem okviru veliko bolj gojili italijanski vojaki iz Tridentinskega (takrat pod avstrijsko suverenostjo) kot pa njihovi rojaki iz Trsta, Istre, Posočja in Furlanije.³⁶

Nekateri Italijani, ki so prvotno služili Avstriji, so torej res prestopili v italijansko vojsko, vendar je sredi vojne italijanski generalštab izdal odloke, po katerih t.i. *iredente* (Italijane z ozemelj pod avstrijsko suverenostjo) načeloma niso smeli uporabljati tam, kjer je obstajala nevarnost, da bi prišli v stik s sovražnikom. Te odloke so izdali potem, ko so avstrijske vojaške oblasti usmrtille nekatere znane italijanske rodoljube in hkrati avstrijske podanike (npr. Francesca Rismonda, Damiana Chieso, Cesareja Battistija, Nazaria Saura, itd.), ki so pred tem padli v njihovo ujetništvo.³⁷

Dokajšen del ujetnikov je ostal kar v Rusiji in tam dočakal boljševiško revolucijo. Po miru v Brest-Litovsku marca 1918 so številni vojni ujetniki - v skladu s sporazumom, sklenjenem v tem kraju med Avstro-Ogrsko in Nemčijo na eni in Rusijo na drugi strani - res dobili možnost, da se vrnejo v Avstrijo, s tem da so veliko teh, kot smo videli, avstrijske oblasti spet vključile v svojo vojsko. O njih govori tudi Suttora, in sicer v delu, kjer trdi, da "*...je sila neumna Avstrija (...) zahtevala, da ponovno zagrabijo za orožje...*". Posledice tega početja je bilo čutiti tudi pri vojaškem uporu v Radgoni, saj vsi avtorji navajajo kot enega od poglobitnih vzrokov za upor prav nezadovoljstvo povratnikov iz Rusije.

Italijansko zgodovino pisje je precej dobro obdelalo pričevanja italijanskih dezertarjev. O njihovih zgodbah je izšlo veliko razprav tudi v zadnjih letih. Marina Rossi je najbolj reprezentativne strnila v knjigi *Iredenti* iz Julijske krajine na ruski fronti, s podnaslovom *Zgodbe o običajnih primerih dezertarstva, dolgoletnega*

³⁴ Lucio Fabi: "Che guerra è questa?", Sui campi di Galizia, str. 279.

³⁵ Sredi državljanske vojne v Rusiji so nekatere uporabili celo v bojih proti boljševikom v okviru t.i. črnih bataljonov. Gl. Luciana Palla, *Esperienze di prigionia in Russia*, V: Sui campi di Galizia, str. 366. Za boljše razumevanje vprašanja gl. tudi Camillo Medeot: *Friulani in Russia e in Siberia 1914-1919*, Gorica, 1978.

³⁶ Luciana Palla, n. d., str. 367.

³⁷ Marina Rossi, *Iredenti Giuliani al fronte russo*, Del Bianco Editore, Videm, 1998, str. 34.

jetništva in mučnega povratka 1914-1920.³⁸ V tem delu je dokazala, da so se za dezerterstvo odločili taki, ki so imeli zelo različne svetovne nazore; od katoliškega pacifizma do socializma pa vse do filoitalijanskega iredentizma. Za nekatere je bilo dezerterstvo etična izbira, za druge pa nuja, ki jo je narekovalo narodno prepričanje. Vsi so pripadali 97. pehotnemu polku.

Pojav dezerterstva med italijanskimi vojaki v avstro-ogrski vojski je našel prostor tudi v italijanski kinematografiji. Tržaški režiser Franco Giraldi je namreč v sredini devetdesetih let posnel film *La frontiera* (Meja) po istoimenskem romanu Franca Veglianija.³⁹ Vegliani je napisal roman leta 1964, ob njegovi smrti leta 1982 pa je znani esejist Claudio Magris zapisal, da je bilo to delo ena najlepših knjig v tržaški književnosti po drugi svetovni vojni.

Zanimivo je, da se v romanu največ pojavljajo italijansko govoreči vojaki 97. pehotnega polka in da se zgodba dogaja v neimenovanem mestecu ob Muri na Južnem Štajerskem; vse kaže, da gre prav za Radgono, saj so med civilnim prebivalstvom, poleg nemško govorečih, prisotni tudi Slovenci. Opis dogodkov zrcali vzdušje takratnega časa med vojaškim moštvom, npr. pripovedovanje o preteklih bojih v Karpatih, petje napeva, kjer se pojavlja demoghèla in tleči odpor proti Avstriji. To se kaže tudi v aretacijah in obsodbah, denimo slovenskega vojaka in njegovih tovarišev, ter tragični smrti glavnega junaka, ki ga med poskusom prebega na nasprotno stran pomotoma ustrelijo lastni vojaki.

Zveza med uporom in dezerterstvom

Okrajno glavarstvo v Mariboru je 20. junija 1918 poročalo o razširjenem pojavu dezerterstva na omenjenem območju, še posebej v občinah Pohorja, ki je dajalo zavetje vojaškim uhajačem. V dokumentu je poudarjeno, da "*...posebno nevaren je takšen pojav, če pride - tako kot v Radgoni - do množičnih dezertacij in če potem cele tolpe dezertarjev ogrožajo okraj...*".⁴⁰

Dokument je odličan primer tega, kako sta bila pojava upora in dezerterstva ob dogodkih maja 1918 v Radgoni tesno povezana. Treba je tudi povedati, da je bila zveza med obema pojavoma doslej razmeroma slabo raziskana, kar je nekoliko nenavadno, saj so nekatere študije oziroma pričevanja to povezavo načenjale ali nakazovale.

V Bevkovem pričevanju je to razvidno v tistem delu, kjer pravi, da "*...tretji so pobrali svoje stvari in z nahrbtniki izginili v jutranji mrak*".⁴¹ Suttora je bolj nedoločen, saj govori o "*majhnih skupinah, ki so se (ob izteku upora - op. a.) upirale v okolici na poljih*". Slovenski narod 25. maja 1940 pa trdi: "*Nekateri so celo zbežali na madžarsko stran v sedanje Prekmurje, večina pa je bila zajeta*".

Češki zgodovinar Pichlik v svoji lestvici odpora proti vojni uvršča dezerterstvo - kot naravno nagnjenje vojakov, da bi svoj odnos do vojne rešili najpreprosteje - na začetno stopnjo. In še: dezerterstvo je sicer aktiven izraz protivojnega

³⁸ Marina Rossi, prav tam. Gl. tudi tematsko številko tržaške revije *Qualestoria* 1986, št. 1-2, posvečeno tudi temu vprašanju.

³⁹ Kot trdi Marina Rossi, naj bi se režiser Giraldi naslanjal tudi na resnične dogodke, ki jih je črpal iz raziskav preminulega zgodovinarja Sergia Ranchija.

⁴⁰ Pleterski, *Prva odločitev*, str. 232.

⁴¹ Bevk, *Pot v neznano*, str. 64.

razpoloženja, ni pa upor proti vojni. Le-ta je po definiciji veliko bolj zapleten psihološki moment, saj gre v bistvu za prelom, ki ga mora storiti vojak imperialistične armade, kadar od zavračanja vojne preide k boju proti njej z orožjem v roki. Do njega je prišlo le tam, kjer so na razpoložnje vojakov vplivali tudi konkretni izrazi ljudskega boja proti vojni in monarhiji.⁴²

Spomladi 1918 se je ta "ljudski boj" (če se omejimo na slovenski prostor) izražal prek deklaracijskega gibanja, skupaj seveda z drugimi prej navedenimi elementi: vplivom povratnikov iz nemirne Rusije, naveličanostjo nad vojno, pomanjkanjem itd.

Medtem ko se je slovenska historiografija - v zvezi s prelomnimi dogodki med 1. svetovno vojno, povezanimi s 97. pehotnim polkom - doslej v veliki meri osredotočala na upor v Radgoni, je italijansko zgodovinoisje raje obravnavalo pojav dezerterstva med celotnim vojnim ciklusom. Razlaga enega od teh pojavov je pravilna samo z upoštevanjem in razčlenitvijo drugega, s tem da je treba to problematiko - kar velja ne nazadnje za radgonske dogodke spomladi 1918 - razširiti tudi na druge sorodne pojave tistega vojnega časa.

Ivan Vogrič

ITALIAN HISTORIOGRAPHY ON THE MUTINY OF THE 97TH INFANTRY REGIMENT IN RADGONA IN 1918

S u m m a r y

The mutiny of the supplementary battalion of the 97th Infantry Regiment in Radgona at the end of May 1918 was the third in the series of bloody mutinies by the "Slovene" regiments along the Mura river, Styria, in that period. Due to the fact that a good number of the soldiers, and even the mutineers, for that matter, were Italians from the Slovene Littoral (these amounted to one fifth of the regiment, with the Slovenes amounting to nearly a half) this event also attracted the attention of Italian historiography.

A comparison of the analyses by the two historiographies does not always yield identical results. The most important Italian source (a paper by Antonio Suttore, himself a soldier at the time), for instance, presents this event as a pre-planned operation carried out, at least for the Italians, on a day of symbolic significance. Quite the opposite view is maintained by the Slovene authors who, while acknowledging restlessness and, at times, even a revolutionary mood among the soldiers, rule out the possibility of a pre-planned operation; according to them it was essentially a spontaneous mutiny.

At any rate, Italian historiography, when compared with the Slovene, deals with this event in a more superficial manner, dedicating greater attention to other phenomena, characteristic (also) of the 97th Infantry, such as insubordination, desertion and defeatism. It links these phenomena with its military incompetence which was particularly apparent in the initial stage of the First World War. Even today, along the Italian eastern frontier, there is a deeply rooted stereotype in the historical memory, according to which the above regiment was not renowned for its courage during the First World War operations. The attempts to dismantle this stereotype (even with arguments) has so far yielded no results. Consequently, the Italian historiography generally limits itself to what military terminology denotes as "green cadre".

The two historiographies, while offering no clear answers on the number of casualties during the armed conflict between the mutineers and the loyal forces, agree on the causes that led to the mutiny. In describing the course of the events there are differences within each historiography (this is particularly true of the Slovene side, where this event was studied by a greater number of authors), and, in certain cases, there are even discrepancies between the versions of the same author. This applies especially to the dynamics of the mutiny and the sequence of events which led to its unravelling. The ethnic structure of the protagonists of the mutiny is reflected in the general structure of the military personnel which, considered territorially, originated from an area (part of Istria and the districts of

42 Pleterski, Prva odločitev, str. 230.

Trieste, Gorizia, Tolmin and Postojna) where different nationalities met - in most cases, Slovenes, Italians and Croats. The mingling of these nations complicates a precise definition of the nationality of the mutineers and their leaders, even today. In the final analysis, this also presents an obstacle to different historiographies which, in some cases, only concentrate on "their own" protagonists, ethnically speaking.